

**W NAWIĄZANIU DO KWESTII PRYZNANIA ORGANIZACJOM
RELIGIJNYM PRAWA DO TWORZENIA WŁASNYCH INSTYTUCJI
OGÓLNOKSZTAŁCĄCYCH**

Streszczenie. Artykuł rozważa kwestię i argumenty na rzecz udzielania organizacjom religijnej na Ukrainie Prawa do występowania w roli założycieli instytucji edukacyjnych.

Autor uważa, że regulacje prawne nadające organizacjom religijnym takiego prawa byłyby znaczącym krokiem w kierunku przewyższenia skutków sowieckiej polityki wobec religii i Kościoła i zbliżeniem do standardów europejskich stosunków państwo-kościół, w szczególności w dziedzinie edukacji.

W artykule omawiana jest historia tego problemu i analizowane są argumenty przeciwników.

Słowa kluczowe: organizacje religijne, instytucje edukacyjne, zakłady oświaty, ustawodawstwo, relacje państwo-kościół.

**REVISITING GRANTING THE RIGHT TO ESTABLISH GENERAL
EDUCATIONAL INSTITUTIONS TO RELIGIOUS ORGANIZATIONS**

Abstract. The article is devoted to the issue and argumentation of the significance of granting the right to be founders of educational institutions to the religious organizations in Ukraine.

The author believes that legislative granting such a right to religious organizations is a significant step to eliminate the consequences of Soviet policy in the matters of religion and church, as well as to get closer to all-European state and confessional relations standards particularly in the academic field.

The article presents the history of the issue and analyses contrary argumentations.

Key words: religious organizations, educational institutions, legislation, State-Church relations.

**ДО ПИТАННЯ НАДАННЯ РЕЛІГІЙНИМ ОРГАНІЗАЦІЯМ ПРАВА НА ЗАСНУВАННЯ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ**

Анотація: Стаття присвячена розгляду питання та аргументації важливості надання релігійним організаціям в Україні можливості виступати засновниками навчальних закладів.

Автор вважає, що законодавче надання релігійним організаціям такого права є вагомим кроком в напрямку подолання наслідків радянської політики щодо релігії та церкви та набliження до загальноєвропейських стандартів державно-конфесійних відносин, зокрема у сфері освіти.

У статті розглядається історія даного питання, а також аналізуються аргументи опонентів.

Ключові слова: релігійні організації, навчальні заклади, заклади освіти, законодавство, державно-конфесійні відносини.

2 липня 2015 р. Президент України підписав Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів», надавши таким чином релігійним організаціям право виступати суб'єктами заснування

J. Resznetnikow
doktor nauk
filozoficznych,

doktorant katedry polityki
socjalnej i humanitarnej
Narodowej Akademii
Administracji Publicznej
przy Prezydencie Ukrainy
(m. Kijów, Ukraina)

загальноосвітніх, а не лише духовних, навчальних закладів різного рівня [1]. Законом передбачено внесення змін до законів України «Про освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про дошкільну освіту» та «Про вищу освіту» з метою надання релігійним організаціям відповідно права створювати дошкільні, середні, професійно-технічні, позашкільні та вищі навчальні заклади. Крім того на законодавчому рівні розведено поняття «науковий характер освіти» та її світський характер, які до цього невиправдано вважались практично синонімами.

Попри те, що на необхідності розв'язання даного питання вже більше десяти років наголошувала релігійна спільнота, в чому їх підтримували відомі українські релігієзнавці, а ухвалення вказаного закону викликало позитивну оцінку міжнародних експертів, у суспільстві лунають різні оцінки щодо цього, які доволі часто ґрунтуються або на нерозумінні суті питання, або на певних наявних стереотипах. З іншого боку, хоча дане питання розглядалось у працях окремих українських науковців, зокрема В.Бондаренка, В.Єленського, С.Здіорука, у контексті визначення пріоритетних напрямів подальшої гармонізації державно-конфесійних відносин в Україні, все ж воно не ставало самодостатнім об'єктом дослідження. Зважаючи на це, метою даної статті є прагнення більш ретельно дослідити порушене питання, довести важливість відповідних законодавчих змін, а також розглянути аргументи противників надання релігійним організаціям права на заснування навчальних закладів.

Суть проблеми

Частина перша статті 18 Закону України «Про освіту» зазначає, що заклади освіти створюються органами державної виконавчої влади і органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, громадянами відповідно до соціально-економічних, національних, культурно-освітніх потреб у них за наявності необхідної матеріально-технічної, науково-методичної бази, педагогічних кадрів, таким чином фактично надаючи право на заснування закладів освіти усім (виділено нами. – Ю.Р.) організаціям, а отже і релігійним [2].

Водночас, відповідно до частини четвертої цієї ж статті, порядок створення, реорганізації та ліквідації закладів освіти встановлюється Кабінетом Міністрів України. При цьому, згідно з пунктом 2 Положення про порядок створення, реорганізації і ліквідації навчально-виховних закладів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України 5 квітня 1994 р. № 228 «Про порядок створення, реорганізації і ліквідації навчально-виховних закладів», засновниками навчально-виховних закладів можуть виступати державні органи, кооперативні, громадські організації, підприємства та установи, приватні особи [21]. Таким чином, містячи перелік можливих суб'єктів заснування закладів освіти, постанова не передбачала у ньому релігійні організації, позбавляючи їх права створювати заклади освіти і таким чином дискримінуючи їх порівняно з іншими суб'єктами права.

При цьому, говорячи про релігійні організації, ми мусимо усвідомлювати, що це - не абстрактні інституції, а насамперед віруючі громадяни, об'єднані у такі спільноти відповідно до своїх релігійних переконань. Таким чином вказана дискримінація релігійних організацій насправді може трактуватися як дискримінація громадян залежно від їх ставлення до релігії.

Враховуючи вищезазначене, з початку 2000-х релігійні організації послідовно виступали за надання їм права виступати засновниками саме загальноосвітніх навчальних закладів, а не лише духовних. При цьому слід зазначити, що будучи штучно обмеженими у вказаному праві, а водночас маючи бажання і потребу у таких навчальних закладах, релігійні організації були вимушені діяти у межах наявних можливостей, визначених чинним законодавством, зокрема враховуючи те, що право на заснування закладів освіти мали, зокрема, громадські організації та приватні особи. Нині в Україні за різними оцінками діє близько 40 загальноосвітніх навчальних закладів, заснованих де-факто релігійними

організаціями, але де-юре їх засновниками виступають громадські організації або приватні особи.

Важливість надання релігійним організаціям вказаного права

1) Забезпечення права батьків.

Згідно з частиною третьою статті 3 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», важливою складовою поняття «свобода совісті» є право батьків або осіб, які їх замінюють, виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії [3].

Так само частина четверта статті 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року (ратифікований Україною 1973 року) проголошує, що держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних опікунів забезпечувати релігійне та моральне виховання своїх дітей відповідно до своїх власних переконань [14].

При цьому частина третя статті 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 року (ратифікований Україною 1973 року) визначає, що держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних опікунів обирати для своїх дітей не тільки запроваджені державними властями школи, а й інші школи, що відповідають тому мінімуму вимог щодо освіти, який може бути встановлено чи затверджено державою, і забезпечувати релігійне та моральне виховання своїх дітей відповідно до власних переконань [15].

Крім того, згідно зі статтею 2 Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ратифікованого Україною у 1997 р., держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, повинна поважати право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до їхніх релігійних і світоглядних переконань [28].

Таким чином, виходячи з конституційного положення про те, що міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, принаймні починаючи з 1996 р. Україна мала б на виконання своїх міжнародних зобов'язань забезпечити реалізацію вищевказаного положення частини третьої статті 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, створивши умови для існування таких шкіл. Водночас до 2015 року така можливість була відсутня, що на практиці позбавляло батьків можливості повноцінно забезпечувати релігійне та моральне виховання своїх дітей відповідно до власних переконань, порушуючи їх право на свободу совісті.

2) Наближення України до загальноприйнятих європейських стандартів.

Загальноприйнятою європейською практикою є надання релігійним організаціям права засновувати світські загальні середні, вищі та інші навчальні заклади. Нині у різних країнах світу діє понад 200 тис. християнських шкіл. Слід зазначити, що навіть у Франції католицькі, іудейські, протестантські та мусульманські школи не лише мають право на існування, але складають переважну частину наявних приватних навчальних закладів і навіть підтримуються, як приватні заклади освіти, з боку держави. При цьому, відповідно до угод таких навчальних закладів з державою про співпрацю, вони мають право реалізовувати свої власні освітні проекти, водночас будучи зобов'язаними виконувати програми, затверджені Міністерством національної освіти [12, 37; 17; 19].

3) Подолання наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР щодо релігії і церкви.

Йдеться не лише про повернення релігійним організаціям права на діяльність у сфері освіти, яке вони мали до 1917 року, але й про не менш важливе подолання зверхнього і підозрілого ставлення до них, тобто про один з елементів практичної реалізації декомунізації.

4) Створення передумов для запровадження реальної конкуренції у сфері освіти і подолання державної монополії у ній.

При цьому слід враховувати, що закордонний досвід (наприклад, Франції чи США) засвідчує, що саме навчальні заклади, засновані релігійними організаціями, стають питомою частиною приватних навчальних закладів, які є конкурентоспроможними по відношенню до державних закладів освіти.

Історія питання

Історія практичного розв'язання порушеного питання, яка успішно завершилася влітку 2015 року, нараховує дев'ять років, чотири скликання Верховної Ради України, а її елементами стали сім законопроектів, включно з останнім.

Так, вперше відповідний законопроект було внесено у серпні 2006 року народним депутатом України В. Стретовичем, проте він був відхилений під час розгляду у першому читанні [27]. Після цього він був суттєво доопрацьований і внесений на початку 2007 р. групою народних депутатів України [22]. Проте у зв'язку з розпуском Верховної Ради України V скликання у 2007 р. зазначений законопроект не було розглянуто.

Аналогічний законопроект було внесено вже наступного скликання Верховної Ради України у 2008 р. [23]. Проте через негативну позицію Комітету з питань науки і освіти він не був включений до порядку денного чергової сесії, що за парламентською процедурою дорівнювало його відхиленню. Наступним етапом стало внесення практично того ж самого законопроекту дещо розширеним складом народних депутатів у грудні 2011 р. [24].

16 лютого 2012 року в Міністерстві освіти і науки, молоді та спорту України за ініціативи Громадської ради з питань співпраці з Церквами і релігійними організаціями відбувся круглий стіл на тему «Питання надання релігійним організаціям права на заснування загальноосвітніх навчальних закладів» з метою громадського обговорення вказаного законопроекту. Участь у круглому столі взяли народні депутати України – автори законопроекту, представник Президента України у Верховній Раді України Ю. Мірошніченко, представники Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України та Міністерства культури України, наукових і громадських інституцій.

Учасники круглого столу підтримали необхідність ухвалення відповідного законопроекту. За результатами обговорення учасниками круглого столу було ухвалено відповідну резолюцію та направлено її до профільних комітетів та депутатських фракцій Верховної Ради України з проханням підтримати зазначений законопроект [29].

Незважаючи на це, хоча законопроект у вересні 2012 р. було включено до порядку денного сесії, він так і не був розглянутий у зв'язку з завершенням каденції Верховної Ради України VI скликання.

Оскільки практично усі автори вказаних законопроектів не були обрані до Верховної Ради України наступного скликання, за домовленістю з ними текст законопроекту у січні 2013 р. було внесено на парламентський розгляд Ю. Мірошніченком [26]. Проте законопроект було включено до порядку денного сесії лише у вересні 2014 р. і він так само не був розглянутий у зв'язку з завершенням роботи Верховної Ради вже VII скликання.

Враховуючи звернення з боку релігійних організацій щодо необхідності практичного розв'язання питання щодо надання їм права на заснування навчальних закладів різного рівня, у грудні 2014 р. відповідний законопроект було внесено народним депутатом України П. Унгуряном [25]. Водночас пізніше його було доопрацьовано і внесено на розгляд Верховної Ради народними депутатами України П. Унгуряном, Л. Гриневич і В. Єленським. Саме цей законопроект і був 7 квітня 2015 р. прийнятий у першому читанні, 2 червня – в цілому, 2 липня підписаний Президентом України і 3 липня офіційно опублікований у газеті «Голос України» [1].

Слід зазначити, що принаймні з середини 2000-х років доцільність надання релігійним організаціям права на заснування навчальних закладів різного рівня, усунення їх

штучної дискримінації у цьому відношенні в цілому поділялась як багатьма представниками експертного середовища, так і вищим політичним керівництвом країни.

На найвищому рівні ця теза вперше містилась у доповіді «Україна у 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи», підготовленої у рамках підготовки щорічного послання Президента України 2007 року [30]. За результатами аналізу стану і тенденцій розвитку релігійного середовища у доповіді робився висновок про необхідність вдосконалення законодавства у сфері свободи совісті, зокрема із врегулюванням усіх аспектів співпраці держави і релігійних організацій у царині освіти та унормуванням порядку визнання релігійних інституцій суб'єктами права при заснуванні дошкільних, загальноосвітніх і вищих навчальних закладів.

Так само у щорічному посланні Президента України 2011 року «Модернізація України – наш стратегічний вибір» серед доцільних ініціатив з боку держави у сфері державно-конфесійних відносин зазначалося, зокрема, й закріплення за релігійними організаціями права на заснування загальноосвітніх навчальних закладів [16].

Вказані тези, що містились у зазначених посланнях Президента України відповідали баченню Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, яка, принаймні починаючи з квітня 2005 року, послідовно включала питання необхідності надання релігійним організаціям права на заснування загальноосвітніх навчальних закладів до переліку першочергових питань державно-конфесійних відносин, які, на її думку, потребували або потребують свого розв'язання. У цьому контексті можна зазначити звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до Президентів України [7-11] та до керівників парламентських фракцій [4-5].

Крім того Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій окремо зверталася до керівників парламентських фракцій на підтримку проекту Закону України «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України (щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів)» (реєстр. № 2020), а після його відхилення додатково звернулася до керівників фракцій, зауваживши, що така позиція народних депутатів продемонструвала брак розуміння ними потреб релігійної свободи, та вкотре наголосивши на актуальності вирішення зазначеного питання [5-6].

22 червня 2015 р. після ухвалення в цілому проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України (щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів)» Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій звернулася до Президента України, закличавши його підписати ухвалений закон [13].

Позиція противників надання релігійним організаціям права на заснування загальноосвітніх навчальних закладів

1) Згідно з Конституцією України, церква відокремлена від держави, а школа від церкви.

Необґрунтованість даної тези наочно підтверджується досвідом європейських країн, де, поряд з існуванням вказаного принципу, релігійним організаціям на законодавчому рівні дозволено засновувати світські загальні середні, вищі та інші навчальні заклади. При цьому показовим є те, що таке право релігійні організації мають навіть у Франції, в якій законодавчо принцип відокремлення церкви від держави серед європейських країн закріплено найбільш суворо.

2) Законодавство України закріплює світськість освіти.

Доволі показово, що відповідно до листа Міністерства освіти Російської Федерації «Про надання релігійним організаціям можливості навчати дітей релігії поза рамками освітніх програм в приміщеннях державних і муніципальних освітніх установ» від 4 червня 1999 року, яким державним і муніципальним освітнім установам було надано рекомендації щодо реалізації батьками права на навчання дітей релігії при дотриманні світського характеру Російської Федерації та світського характеру освіти у державних і муніципальних

освітніх установах, термін "світський" не повинен розглядатися як синонім слів "атеїстичний", "антирелігійний" [18].

Говорячи ж про світськість Франції, деякі французькі автори зазначають, що поняття світської держави не передбачає відторгнення усього релігійного, оскільки таке б відторгнення, на їхню думку, насправді суперечило б поняттю світськості [20, 22-23].

В цьому відношенні достатньо показовою є доповідь Міністерства національної освіти Франції «Викладання у світській школі предметів, що стосуються релігії», опублікована у лютому 2002 р., присвячена питанням співвідношення світського характеру та культуровідповідності освіти у державних школах. У доповіді наголошується, що принцип світськості не є тотожним антирелігійній пропаганді. Аналогічна позиція міститься і у доповіді комісії Б.Стазі 2003 р., у якій світськість визначається як взаємна незалежність політичної влади і релігійних інституцій, а не як антирелігійно спрямована політика чи державне сприяння пропаганді атеїстичних переконань [20, 24-25; 19].

3) Надання релігійним організаціям права на заснування навчальних закладів відкриє відповідні можливості для «сект».

Законодавство України проголошує рівність релігійних організацій перед законом. Важливим є те, що практика доводить, що для тих чи інших релігійних спільнот, яким в силу неоднозначності їхньої діяльності було відмовлено у державній реєстрації у статусі релігійних організацій, практично не існує жодних перешкод отримати реєстрацію як громадським організаціям, а відтак і право на створення своїх навчальних закладів, в той час як визнані релігійні спільноти такого права не мали. Більше того, будь яка людина, ніяк не афішуючи свої конфесійної належності, має право виступити засновником закладу освіти, який, так само не зазначаючи своїх конфесійних уподобань, матиме можливість реалізувати їх у своїй діяльності.

Відтак ухвалення Закону насправді сприятиме більшій прозорості відносин у цій сфері.

Висновки:

1. Позиція противників надання релігійним організаціям права на заснування закладів освіти зводиться або до пострадянського негативного ставлення до релігії та церкви як таких, або до стереотипів та упередженого ставлення щодо тих чи інших релігійних спільнот;

2. Не існує жодних розумних аргументів, чому громадяни України, об'єднані у громадську організацію, мали донедавна право заснувати заклад освіти, а ті ж самі громадяни, об'єднані у релігійну організацію, виявлялися позбавленими такого права, внаслідок чого відбувалася протиправна дискримінація віруючих громадян у зв'язку з їх ставленням до релігії;

3. Законодавче надання релігійним організаціям права на заснування закладів освіти різного рівня сприятиме реалізації права батьків на виховання своїх дітей відповідно до власних світоглядних переконань, є важливим кроком в напрямку подолання тоталітарної радянської політики щодо релігії і церкви, подальшої гармонізації державно-конфесійних відносин, зокрема у сфері освіти, наближення України до загальноєвропейських стандартів у вказаній сфері, сприятиме більшій прозорості відносин між державою та релігійними інституціями в галузі освіти.

Література:

1. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/498-19> (дата звертання: 12.09.2015).

2. Закон України «Про освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/про_освіту (дата звертання: 12.09.2015).

3. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/987-12> (дата звертання: 12.09.2015).
4. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до керівників фракцій Верховної Ради України (2 червня 2006 р.) // Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій: Збірник офіційних документів. – К., 2007. – С. 51-53.
5. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до керівників фракцій Верховної Ради України (24 листопада 2006 р.) // Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій: Збірник офіційних документів. – К., 2007. – С. 65-78.
6. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до керівників фракцій Верховної Ради України // Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій: Збірник офіційних документів. – К., 2007. – С. 59-60.
7. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до Президента України В.А. Ющенко (13 квітня 2005 р.) // Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій: Збірник офіційних документів. – К., 2007. – С. 29-33.
8. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до Президента України В.А. Ющенко (2 червня 2006 р.) // Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій: Збірник офіційних документів. – К., 2007. – С. 47-50.
9. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до Президента України Віктора Януковича (21 квітня 2011 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=856%3A1&catid=50%3Azv&Itemid=78&lang=uk (дата звертання: 12.09.2015).
10. Звернення членів Всеукраїнської Ради Церков до Президента України Віктора Януковича (21 березня 2012 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/168-zvernennya-chleniv-vseukrayinskoyi-rady-cerkov-do-prezydenta-ukrayiny-viktora-yanukovycha> (дата звертання: 12.09.2015).
11. Звернення членів Всеукраїнської Ради Церков до Президента України В.Ф.Януковича (23 квітня 2013 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/206-zvernennya-vseukrayinskoyi-rady-cerkov-do-prezydenta-ukrayiny-vfyaukovycha> (дата звертання: 12.09.2015).
12. Лаухіна І. Організація вивчення релігії у школах Франції в контексті європейських культурних традицій // Порівняльно-педагогічні студії. – 2012. - № 2(12). – С. 34-43.
13. Лист Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій від 22 червня 2015 р. № 69 // Архів автора.
14. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звертання: 12.09.2015).
15. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звертання: 12.09.2015).
16. "Модернізація України — наш стратегічний вибір". Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/416/> (дата звертання: 12.09.2015).
17. Писенко К.А. Уроки релігії в державній школі — норма світського правового державства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mospat.ru/church-and-time/431> (дата звертання: 12.09.2015).
18. Письмо Минобразования РФ от 4 июня 1999 г. № 14-53-281ин/14-04 "О предоставлении религиозным организациям возможности обучать детей религии вне рамок образовательных программ в помещениях государственных и муниципальных образовательных учреждений" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://base.garant.ru/183743/> (дата звертання: 12.09.2015).
19. Понкин И.В. Выводы французской президентской комиссии по светскости государства и образования // Образование. – 2004. - № 2. – С. 40-63.

20. Понкин И.В. Светскость государства: к вопросу определения правового содержания понятия // Образование. – 2003. - № 3. – С. 14-25.

21. Постанова Кабінету Міністрів України 5 квітня 1994 р. № 228 «Про порядок створення, реорганізації і ліквідації навчально-виховних закладів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/228-94-п> (дата звертання: 12.09.2015).

22. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів) (реєстр. № 3160 від 12.02.2007) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=29465 (дата звертання: 12.09.2015).

23. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів) (реєстр. № 2729 від 09.07.2008) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=32951 (дата звертання: 12.09.2015).

24. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів) (реєстр. № 9580 від 13.12.2011) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=42075 (дата звертання: 12.09.2015).

25. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів) (реєстр. № 1447 від 11.12.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=52915 (дата звертання: 12.09.2015).

26. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо права релігійних організацій засновувати навчальні заклади) (реєстр. № 2051 від 18.01.2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=45507 (дата звертання: 12.09.2015).

27. Проект Закону про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України (щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів) (реєстр. № 2020 від 30.08.2006) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=27797 (дата звертання: 12.09.2015).

28. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_535 (дата звертання: 12.09.2015).

29. Резолюція круглого столу «Питання надання релігійним організаціям права на заснування загальноосвітніх навчальних закладів» 16 лютого 2012 р. // Архів автора.

30. «Україна у 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи». Експертна доповідь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/756/> (дата звертання: 12.09.2015).

REVISITING GRANTING THE RIGHT TO ESTABLISH GENERAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS TO RELIGIOUS ORGANIZATIONS

Y. Reshetnikov

July 2, 2015 the President of Ukraine signed the Law of Ukraine "On amendments to some laws of Ukraine on the establishment of religious organizations educational institutions", giving, thus, to religious organizations the right to act as subjects of General education

Foundation, not only of spiritual, educational establishments of different levels [1]. The law stipulates amendments to the laws of Ukraine "On education", "On vocational education", "On General secondary education", "On extracurricular education", "On preschool education" and "On higher education" for the purpose of providing religious organizations in accordance with the law to create a pre-school, secondary, vocational, non-formal and higher education. Also at the legislative level, divorced of the concept of "scientific education" and its secular nature, which unreasonably was considered virtually synonymous.

Although the need to address this issue for over ten years, noted the religious community, than they were supported by famous Ukrainian religious scholars, and the adoption of this law caused a positive evaluation by international experts, in society there are various assessments regarding this, quite often based either on a misunderstanding of the nature of the item, or on certain existing stereotypes. On the other hand, although this issue was considered in the works of Ukrainian scientists, In particular. Bondarenko, V. Yelensky, S. Zdioruk, in the context of defining priorities for further harmonization of Church-state relations in Ukraine, yet it did not become a self-sufficient object of study. With this in mind, the purpose of this article is the desire to more carefully examine the question, to prove the importance of legislative changes, and to consider the arguments against granting religious organizations the right to establish educational institutions.

The problem

The first part of article 18 of the Law of Ukraine "On education" notes that educational institutions are created by state Executive bodies and bodies of local self-government, enterprises, institutions, organizations regardless of forms of ownership, citizens according to socio-economic, national, cultural and educational needs with the necessary material and technical, scientific and methodological basis, pedagogical personnel, thus effectively giving the right to establish educational establishments (highlighted by us. – Y. G.) organizations, and consequently religious [2].

At the same time, according to part four of this article, the order of creation, reorganization and liquidation of educational institutions is established by the Cabinet of Ministers of Ukraine. Thus, under paragraph 2 of the Regulations on the procedure of establishment, reorganization and liquidation of educational institutions, approved by the decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 5 April 1994 № 228 "On the procedure of establishment, reorganization and liquidation of educational institutions", the founders of the educational institutions can act as public bodies, cooperatives, public organizations, enterprises and institutions, private persons [21]. Thus, concluding the list of possible subjects Foundation of education institutions, the Ordinance did not assume in him the religious organizations, denying them the right to establish institutions of education and thus discriminating against them in comparison with other subjects of law.

When speaking on religious organizations, we must realize that it is not abstract institutions, but first of all believing citizens United in such communities based on their religious beliefs. Thus the discrimination of religious organizations actually may be interpreted as discrimination of citizens based on their attitude to religion.

Given the above, since the early 2000s, religious organizations have consistently advocated granting them the right to be founders namely secondary schools and not just spiritual. It should be noted that being artificially limited to a specified law, and at the same time having the desire and the need for such educational institutions, religious institutions were forced to operate within the existing capacities, which are defined by legislation, in particular given the fact that the right to establishment of educational institutions had, in particular, public organizations and individuals. Now in Ukraine according to various estimates, there are about 40 secondary schools, established a de facto religious organizations, but de jure their founders are public organisations or private individuals.

The importance of granting religious organizations the right specified

1) Ensuring the rights of parents.

In accordance with part three of article 3 of the law of Ukraine "On freedom of conscience and religious organizations", an important component of the concept of "freedom of conscience" is the right of parents or persons in *Loco parentis* to raise their children based on their own beliefs and attitude to religion [3].

As part four of article 18 of the International Covenant on civil and political rights 1966 (ratified by Ukraine in 1973) States that States who participate in this Covenant undertake to respect the liberty of parents and, where appropriate, legal guardians to ensure the religious and moral education of their children according to their own beliefs [14].

The third paragraph of article 13 of the International Covenant on economic, social and cultural rights 1966 (ratified by Ukraine in 1973) estimates that States that participate in this Covenant undertake to respect the liberty of parents and, where appropriate, legal guardians to choose for their children not only imposed by state authorities of the school but also other schools that meet the minimum requirements regarding education, which can be set or approved by the state, and to ensure the religious and moral education of their children in conformity with their own beliefs [15].

Furthermore, according to article 2 of the Protocol to the Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms, ratified by Ukraine in 1997, a state in the exercise of any functions undertaken in the field of education and learning should respect the right of parents to ensure such education and teaching in conformity with their religious and philosophical beliefs [28].

Thus, based on the constitutional provision that international treaties, agreement ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine, are part of national law of Ukraine, at least since 1996, Ukraine would have to fulfill their international obligations to ensure the realization of the above-mentioned provisions of part three of article 13 of the International Covenant on economic, social and cultural rights, creating the conditions for the existence of such schools. At the same time until 2015 such opportunity was absent, that, in practice, deprived parents of the opportunity to fully to ensure the religious and moral education of their children in conformity with their own beliefs, violating their right to freedom of conscience.

2) *the Approximation of Ukraine to common European standards.*

Common European practice of granting religious organizations the right to found a secular General secondary, higher and other educational institutions. Now in different countries of the world there are more than 200 thousand Christian schools. It should be noted that even in France, Catholic, Jewish, Protestant and Islamic schools not only have a right to exist, but constitute the majority of the existing private schools and even supported as private institutions of education, from the state. Thus, in accordance with the agreements of these institutions with government cooperation, they have the right to implement their own educational projects, at the same time being required to execute programs approved by the Ministry of national education [12, 37; 17; 19].

3) *Overcoming consequences of the totalitarian policy of the former USSR concerning religion and the Church.*

It's not just about the return of religious organizations the right to operate in the field of education, which they had before 1917, but no less important to overcome neglect and suspicious attitude towards them, that is one of the elements of the practical implementation of decommunization.

4) *to Create preconditions for the introduction of real competition in education and overcoming the state monopoly in it.*

However, note that the foreign experience (for example, France or the United States) suggests that educational institutions established by religious organizations, become part of specific private schools which are competitive with public institutions of education.

Background

The history of practical solutions to the issues raised, which was successfully completed in the summer of 2015, spans nine years, four of convocation of the Verkhovna Rada of Ukraine, and its elements were seven bills, including the last.

So, for the first time the bill was introduced in August 2006, the people's Deputy of Ukraine. By Stretovych, but he was rejected during consideration in the first reading [27]. After that he was substantially revised and implemented in early 2007 by a group of people's deputies of Ukraine [22]. However, due to the dissolution of the Verkhovna Rada of Ukraine of the fifth convocation in 2007, the bill was not considered.

A similar bill was introduced the next convocation of the Verkhovna Rada of Ukraine in 2008 [23]. However, due to the negative position of the Committee on science and education, it was not included in the agenda of the next session, for parliamentary procedure, was equivalent to its rejection. The next step was making almost the same bill a few greater number of people's deputies in December 2011 [24].

16 February 2012 at the Ministry of education and science, youth and sports of Ukraine at the initiative of the Public Council on cooperation with Churches and religious organizations held a round table on "the provision of religious organizations the right to establish General educational institutions" for the purpose of public discussion of this bill. Participation in round table was attended by people's deputies of Ukraine – the sponsors of the bill, the President's representative in the Verkhovna Rada of Ukraine Yuri Miroshnichenko, representatives of the Ukrainian Council of Churches and religious organizations, the Ministry of education and science, youth and sports of Ukraine and the Ministry of culture of Ukraine, research and social institutions.

The roundtable participants supported the need for adoption of the bill. By results of discussion the participants of the round table was adopted a corresponding resolution and forwarded it to the relevant committees and parliamentary factions of the Verkhovna Rada of Ukraine with the request to support the draft law [29].

Despite this, although the bill in September 2012 was included in the agenda of the session, it was not considered in connection with the completion of tenure of the Verkhovna Rada of Ukraine of the VI convocation.

Since virtually all the authors of these bills were not elected to the Verkhovna Rada of Ukraine of the next convocation, by agreement with them the text of the bill in January 2013 was submitted for parliamentary consideration of Y. Miroshnychenko [26]. However, the bill was included in the agenda of the session only in September 2014 and it has not been considered in connection with the completion of the work of the Verkhovna Rada of the SEVENTH convocation.

Given the treatment by religious organisations on the necessity of practical solution of a question on granting them the right to create educational institutions of different level, in December 2014 the bill was introduced by the people's Deputy of Ukraine Pavel Unguryan [25]. However it was later modified and submitted to the Verkhovna Rada people's deputies of Ukraine Pavel Unguryan, L. Hrynevych and V. Yelensky. This bill was April 7, 2015 passed in the first reading, June 2 – in General, 2 July, signed by the President of Ukraine of July 3 and officially published in the newspaper "Voice of Ukraine" [1].

It should be noted that at least since the mid-2000s, the expediency of granting religious organizations the right to establish educational institutions of different levels, the removal of the artificial discrimination in this respect, in General, consisted of as many representatives of the expert community and the political leadership of the country.

At the highest level for the first time this thesis was contained in the report "Ukraine in 2006: internal and external situation and prospects", prepared as part of the preparation of the annual message of the President of Ukraine, 2007 [30]. According to the analysis of the status and trends of development of the religious environment in the report the conclusion was drawn about the need to improve legislation in the sphere of freedom of conscience, in particular with the settlement of all aspects of cooperation between the state and religious organizations in the

field of education and regulation recognition of religious institutions as legal subjects in the establishment of primary, secondary and higher educational institutions.

Also in the annual message of the President of Ukraine in 2011 "Modernization of Ukraine – our strategic choice" among appropriate initiatives by the state in the sphere of state-confessional relations was noted, in particular, and securing religious organizations the right to establish General educational institutions [16].

These theses contained in the above messages of the President of Ukraine with the vision of the all-Ukrainian Council of Churches and religious organizations, which, at least since April 2005, has consistently included the necessity of granting religious organizations the right to establish secondary schools to the list of priority issues of state-confessional relations, which, in its view, required or need to be addressed. In this context, the appeal of the Ukrainian Council of Churches and religious organizations to the Presidents of Ukraine [7-11] and to the heads of parliamentary fractions [4-5].

In addition, the all-Ukrainian Council of Churches and religious organizations separately appealed to the leaders of parliamentary factions to support the draft law of Ukraine "On introducing amendments and additions to some legislative acts of Ukraine (concerning the establishment of religious organizations, educational institutions)" (reg. No. 2020) and following his departure further appealed to the leaders of the factions, noting that this position of people's deputies demonstrated a lack of understanding of the needs of religious freedom, and once again stressing the urgency of solving this issue [5-6].

June 22, 2015 after the adoption of the entire draft law of Ukraine "On amendments to some laws of Ukraine (concerning the founding by religious organizations of educational institutions)" the all-Ukrainian Council of Churches and religious organizations appealed to the President of Ukraine, urging him to sign the new law [13].

The position of opponents of granting religious organizations the right to establish General educational institutions

1) According to the Constitution of Ukraine, Church is separated from state and school from Church.

The substantiation of this thesis is amply confirmed by the experience of European countries, where, along with the existence of this principle, religious organizations at the legislative level is allowed to establish secular General secondary, higher and other educational institutions. At the same time revealing that the right of religious organizations have even in France, which legislated the principle of separation of Church and state among European countries the most strictly secured.

2) the Legislation of Ukraine establishes secular education.

It is significant that according to the letter of the Ministry of education of the Russian Federation "On granting religious organizations to teach religion outside the framework of educational programs in the areas of state and municipal educational institutions" dated June 4, 1999, which state and municipal educational institutions provided recommendations on the implementation of the parents right to teach children religion, while respecting the secular nature of the Russian Federation and the secular character of education in state and municipal educational institutions, the term "secular" should not be regarded as a synonym of "atheist", "anti-religious" [18].

Speaking of secular France, some French authors have noted that the notion of a secular state does not imply the rejection of all religious, because such exclusion, in their opinion, actually would be contrary to the concept of secularism [20, 22-23].

In this respect, quite illustrative is the report of the Ministry of national education of France "Teaching in the secular school subjects, concerning religion," published in February 2002, is devoted to the correlation of secularism and the culture of education in public schools. The report notes that the principle of secularism is not identical entirely propaganda. Similar position is contained in the Commission's report. Stasi, 2003, in which secularism is defined as the mutual

independence of political power and religious institutions, not as entirely policy or state support for the promotion of atheistic beliefs [20, 24-25; 19].

3) Granting religious organizations the right to establish educational institutions would open up possibilities for "sects".

The Ukrainian legislation proclaims the equality of religious organizations before the law. Important, practice shows that for different religious communities, who by virtue of ambiguity of their work was denied state registration in the status of religious organizations, there are no obstacles to get registration as public organizations, and therefore the right to establish educational institutions, while recognized religious communities do not qualify. Moreover, any person who does not advertising their religious affiliation, has the right to establish educational institutions, which, without giving their religious preferences, will have the opportunity to implement them in their activities.

Therefore, the adoption of the Law actually will contribute to greater transparency of relations in this field.

Conclusions:

1. The position of opponents of granting religious organizations the right to establish educational institutions or confined to post-Soviet negative attitude to Church and religion as such, or to stereotypes and prejudice about other religious communities;

2. There are no reasonable arguments why the citizens of Ukraine are United in public organization, until recently, had the right to establish the school, and the same citizens, United in a religious organization, had been deprived of such a right, the result of which was wrongful discrimination against religious citizens in connection with their attitude to religion;

3. Legislative granting religious organizations the right to establish educational institutions of different levels will contribute to the realization of the right of parents to raise their children according to their own ideological beliefs, is an important step towards overcoming the totalitarian Soviet policy towards religion and the Church, further harmonization of Church-state relations, in particular in the field of education, approximation of Ukraine to European standards in this area, will contribute to greater transparency of relations between the state and religious institutions in education.

References:

1. Zakon Ukrayiny` «Pro vnesennya zmin do deyaky`x zakoniv Ukrayiny` shhodo zasnuvannya religijny`my` organizacijamy` navchal`ny`x zakladiv» [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/498-19> (data zvertannya: 12.09.2015).

2. Zakon Ukrayiny` «Pro osvitu» [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/pro osvitu](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/pro%20osvitu) (data zvertannya: 12.09.2015).

3. Zakon Ukrayiny` «Pro svobodu sovisti ta religijni organizaciji» [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/987-12> (data zvertannya: 12.09.2015).

4. Zvernennya Vseukrayins`koyi Rady` Cerkov i religijny`x organizacij do kerivny`kiv frakcij Verxovnoyi Rady` Ukrayiny` (2 chervnya 2006 r.) // Vseukrayins`ka Rada Cerkov i religijny`x organizacij: Zbirny`k oficijny`x dokumentiv. – K., 2007. – S. 51-53.

5. Zvernennya Vseukrayins`koyi Rady` Cerkov i religijny`x organizacij do kerivny`kiv frakcij Verxovnoyi Rady` Ukrayiny` (24 ly`stopada 2006 r.) // Vseukrayins`ka Rada Cerkov i religijny`x organizacij: Zbirny`k oficijny`x dokumentiv. – K., 2007. – S. 65-78.

6. Zvernennya Vseukrayins`koyi Rady` Cerkov i religijny`x organizacij do kerivny`kiv frakcij Verxovnoyi Rady` Ukrayiny` // Vseukrayins`ka Rada Cerkov i religijny`x organizacij: Zbirny`k oficijny`x dokumentiv. – K., 2007. – S. 59-60.

7. Zvernennya Vseukrayins`koyi Rady` Cerkov i religijny`x organizacij do Prezy`denta Ukrayiny` V.A. Yushhenka (13 kvitnya 2005 r.) // Vseukrayins`ka Rada Cerkov i religijny`x organizacij: Zbirny`k oficijny`x dokumentiv. – K., 2007. – S. 29-33.

8. Zvernennya Vseukrayins`koyi Rady` Cerkov i religijny`x organizacij do Prezy`denta Ukrayiny` V.A. Yushhenka (2 chervnya 2006 r.) // Vseukrayins`ka Rada Cerkov i religijny`x organizacij: Zbirny`k oficijny`x dokumentiv. – K., 2007. – S. 47-50.
9. Zvernennya Vseukrayins`koyi Rady` Cerkov i religijny`x organizacij do Prezy`denta Ukrayiny` Viktora Yanukovy`cha (21 kvitnya 2011 r.) [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=856%3A1&catid=50%3Azv&Itemid=78&lang=uk (data zvertannya: 12.09.2015).
10. Zvernennya chleniv Vseukrayins`koyi Rady` Cerkov do Prezy`denta Ukrayiny` Viktora Yanukovy`cha (21 bereznya 2012 r.) [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/168-zvernennya-chleniv-vseukrayinskoyi-rady-cerkov-do-prezydenta-ukrayiny-viktora-yanukovycha> (data zvertannya: 12.09.2015).
11. Zvernennya chleniv Vseukrayins`koyi Rady` Cerkov do Prezy`denta Ukrayiny` V.F.Yanukovy`cha (23 kvitnya 2013 r.) [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/206-zvernennya-vseukrayinskoyi-rady-cerkov-do-prezydenta-ukrayiny-vfyanukovycha> (data zvertannya: 12.09.2015).
12. Lauxina I. Organizaciya vy`vchennya religiyi u shkolax Franciyi v konteksti yevropejs`ky`x kul`turny`x trady`cij // Porivnyal`no-pedagogichni studiyi. – 2012. - # 2(12). – S. 34-43.
13. Ly`st Vseukrayins`koyi Rady` Cerkov i religijny`x organizacij vid 22 chervnya 2015 r. # 69 // Arxiv avtora.
14. Mizhnarodny`j pakt pro gromadyans`ki ta polity`chni prava [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (data zvertannya: 12.09.2015).
15. Mizhnarodny`j pakt pro ekonomichni, social`ni i kul`turni prava [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (data zvertannya: 12.09.2015).
16. "Modernizaciya Ukrayiny` — nash strategichny`j vy`bir". Shhorichne Poslannya Prezy`denta Ukrayiny` do Verhovnoyi Rady` Ukrayiny` [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: <http://www.niss.gov.ua/articles/416/> (data zvertannya: 12.09.2015).
17. Py`senko K.A. Uroky` rely`gy`y` v gosudarstvennoj shkole — norma svetskogo pravovogo gosudarstva [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: <http://www.mospat.ru/church-and-time/431> (data zvertannya: 12.09.2015).
18. Py`s`mo My`nobrazovany`ya RF ot 4 y`yunya 1999 g. # 14-53-281y`n/14-04 "O predostavleny`y` rely`gy`oznym organy`zacy`yam vozmozhnomy` obuchat` detej rely`gy`y` vne ramok obrazovatel`ny`x programm v pomeshheny`yax gosudarstvenny`x y` munny`cy`pal`ny`x obrazovatel`ny`x uchrezhdeny`j" [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: <http://base.garant.ru/183743/> (data zvertannya: 12.09.2015).
19. Ponky`n Y`.V. Vыводы francuzskoj prezy`dentskoj komu`ssy`y` po svetskosty` gosudarstva y` obrazovany`ya // Obrazovany`e. – 2004. - # 2. – S. 40-63.
20. Ponky`n Y`.V. Svetskost` gosudarstva: k voprosu opredeleny`ya pravovogo sodержany`ya ponyaty`ya // Obrazovany`e. – 2003. - # 3. – S. 14-25.
21. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny` 5 kvitnya 1994 r. # 228 «Pro poryadok stvorennya, reorganizaciyi i likvidaciyi navchal`no-vy`xovny`x zakladiv» [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/228-94-p> (data zvertannya: 12.09.2015).
22. Proekt Zakonu pro vnesennya zmin do deyaky`x zakoniv Ukrayiny` (shhodo zasnuvannya religijny`my` organizacijamy` navchal`ny`x zakladiv) (reyestr. # 3160 vid 12.02.2007) [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=29465 (data zvertannya: 12.09.2015).
23. Proekt Zakonu pro vnesennya zmin do deyaky`x zakoniv Ukrayiny` (shhodo zasnuvannya religijny`my` organizacijamy` navchal`ny`x zakladiv) (reyestr. # 2729 vid 09.07.2008) [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=32951 (data zvertannya: 12.09.2015).

24. Proekt Zakonu pro vnesennya zmin do deyaky`x zakoniv Ukrayiny` (shhodo zasnovannya religijny`my` organizacijamy` navchal`ny`x zakladiv) (reyestr. # 9580 vid 13.12.2011) [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=42075 (data zvertannya: 12.09.2015).

25. Proekt Zakonu pro vnesennya zmin do deyaky`x zakoniv Ukrayiny` (shhodo zasnovannya religijny`my` organizacijamy` navchal`ny`x zakladiv) (reyestr. # 1447 vid 11.12.2014) [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=52915 (data zvertannya: 12.09.2015).

26. Proekt Zakonu pro vnesennya zmin do deyaky`x zakoniv Ukrayiny` (shhodo prava religijny`x organizacij zasnovuvaty` navchal`ni zaklady`) (reyestr. # 2051 vid 18.01.2013) [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=45507 (data zvertannya: 12.09.2015).

27. Proekt Zakonu pro vnesennya zmin i dopovnen` do deyaky`x zakonodavchy`x aktiv Ukrayiny` (shhodo zasnovannya religijny`my` organizacijamy` navchal`ny`x zakladiv) (reyestr. # 2020 vid 30.08.2006) [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=27797 (data zvertannya: 12.09.2015).

28. Protokol do Konvenciyi pro zaxy`st prav lyudy`ny` i osnovopolozhny`x svobod [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_535 (data zvertannya: 12.09.2015).

29. Rezolyuciya kruglogo stolu «Py`tannya nadannya religijny`m organizacijam prava na zasnovannya zagal`noosvitnix navchal`ny`x zakladiv» 16 lyutogo 2012 r. // Arxiv avtora.

30. «Ukrayina u 2006 roci: vnutrishnye i zovnishnye stanovy`shhe ta perspekty`vy`. Ekspertna dopovid` [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: <http://www.niss.gov.ua/articles/756/> (data zvertannya: 12.09.2015).